

Piotr KOLMANN

Szkoła Główna Służby Pożarniczej w Warszawie¹

Wydział Inżynierii Bezpieczeństwa i Ochrony Ludności

pkolmann@sgsp.edu.pl

ORCID 0000-0001-9857-9353

<https://doi.org/10.34739/dsd.2021.01.10>

Z PROBLEMATYKI OCHRONY LUDNOŚCI. ISTOTA EWAKUACJI W UJĘCIU SPECJALISTYCZNYM

ABSTRAKT: Pojęcie ewakuacji posiada różne znaczenia. Niektóre z nich znalazły zastosowanie w regulacjach i rozważaniach właściwych szeroko rozumianej ochronie ludności. W artykule zawarto wyniki dokonanego przeglądu źródeł bibliograficznych pod kątem identyfikacji natury i istoty zjawiska ewakuacji w ujęciu specjalistycznym. Wobec zidentyfikowania różnorodnych ujęć (w tym ogólnego i specjalistycznego), po dokonaniu ich usystematyzowania i analizy w ramach studium komparatystycznego – przedstawionego na gruncie dwóch powiązanych ze sobą artykułów – zaproponowano autorską definicję ewakuacji.

SŁOWA KLUCZOWE: nauki o bezpieczeństwie, ochrona ludności, ewakuacja, terminologia

ON CIVIL PROTECTION ISSUES. THE IMPORTANCE OF EVACUATION IN THE SPECIALIST PERSPECTIVE

ABSTRACT: The concept of evacuation has different meanings. Some of them have found application in regulations and considerations relevant to broadly understood civil protection. The article includes the results of the review of bibliographic sources for the purpose of identifying the nature and essence of the phenomenon of evacuation in the specialist perspective. Due to the identification of various approaches (including general and specialist), after systematizing and analyzing them within the framework of comparative studies – presented on the basis of two related articles – the author's definition of evacuation was proposed.

KEYWORDS: security studies, civil protection, evacuation, terminology

WPROWADZENIE

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie wyników dokonanego przeglądu wybranych źródeł bibliograficznych – stanowiących w szczególności przepisy prawa powszechnie obowiązującego, dalsze dokumenty normalizacyjne oraz słowniki terminów specjalistycznych – pod kątem identyfikacji natury istotnego zjawiska właściwego ochronie ludności, jakim jest ewakuacja. Prezentowane rozważania zostały poprzedzone dokonaniem przeglądem źródeł słownikowych, na które złożyły się przede wszystkim słowniki języka polskiego oraz słowniki

¹ The Main School of Fire Service in Warsaw, Poland.

wyrazów obcych². Podjęta w rozważaniach w ramach artykułu problematyka badawcza wpisuje się w dyscyplinę nauk o bezpieczeństwie, w szczególności w obszarze wspomnianej już szeroko traktowanej ochrony ludności.

Wobec braku wypracowania pełnej odpowiedzi w ramach poprzedzającego opracowania – uwzględniającego w szczególności słowniki języka polskiego oraz słowniki wyrazów obcych – w ramach bieżącego artykułu założono utrzymanie i dalsze pochylenie się nad problemem badawczym sprowadzonym do pytania: czym współcześnie jest ewakuacja? Zwieńczenie przedsięwziętego wysiłku badawczego stanowić będzie zaproponowanie autorskiej definicji ewakuacji, która możliwie szeroko określi obrane do badań zjawisko rozpatrywane w ujęciu specjalistycznym. W celu realizacji procesu poznania naukowego posłużono się metodą analizy i krytyki piśmiennictwa, przy czym wyniki uzyskane w ramach przeprowadzonych dociekań mają charakter wstępny. Na wyróżnienie zasługuje także zastosowana metoda leksykograficzna, z którą kojarzy się nie tylko tworzenie pojęć, lecz także ustalanie ich źródłosłowu, tłumaczenie na inne języki, klasyfikowanie czy identyfikowanie i dokumentowanie właściwych im cech³. Podkreślić należy, że występuje wiele rodzajów definicji⁴ a samo definiowanie jest procesem, który podlega szeregowi rygorów, w tym logicznych. Stąd zadaniem niełatwym jest stworzenie poprawnej, w tym kompletnej, precyzyjnej, adekwatnej definicji. Stąd dalszym etapem procesu badawczego będzie rewizja poczynionych ustaleń z zastosowaniem podejścia formalnego przyjętego w literaturze przedmiotu wobec analizy nazwy „bezpieczeństwo”⁵.

POJĘCIE EWAKUACJI W MYŚL ŹRÓDEŁ SPECJALISTYCZNYCH

Jak już zasygnalizowano we wprowadzeniu, próby zdefiniowania ewakuacji zostały poczynione nie tylko na gruncie słowników języka polskiego oraz słowników wyrazów obcych, które stanowią o powszechnym (ogólnym) ich rozumieniu. Podjęte w rozważaniach zagadnienie terminologiczne jest jednak także przedmiotem zainteresowań prezentowanych licznie i w dalszych źródłach, w tym wyspecjalizowanych, a więc najczęściej dedykowanych konkretnym grupom odbiorców. W przedstawionych rozważaniach uwzględniono przede wszystkim przepisy prawa powszechnie obowiązującego, dokumenty normalizacyjne oraz słowniki terminów specjalistycznych, przy czym w perspektywie dalszych badań podkreślić należy istnienie również obszernej literatury przedmiotu⁶. Odnotować należy, iż przytaczane definicje są właściwe

² Vide P. Kolmann, *Z problematyki ochrony ludności. Istota ewakuacji w ujęciu powszechnym*, „De Securitate et Defensione. O Bezpieczeństwie i Obronności” 2020, nr 1, s. 88–98.

³ Szerzej, J. Leon, J. Frąckiewicz, *Systemy sprawnego działania. Teoria i praktyka*, Komorów 2001, s. 143.

⁴ Definicja jest to „wypowiedź informująca o znaczeniu pojęcia przez użycie innych słów, zwrotów i znaczeń należących do danego języka”. J. Pawłowski, B. Zdrodowski, M. Kuliczkowski (red.), *Słownik terminów z zakresu bezpieczeństwa*, Toruń 2020, s. 45–46.

⁵ Vide J. Świniarski, P. Kawalerski, *Drogi i bezdroża securitologii*, Warszawa 2019, s. 11–38.

⁶ Confer: K. Przeworski, *Ewakuacja jako sposób ochrony ludności*, Warszawa 2002; M. Masłowska-Szczerba, *Ewakuacja – pojęcie, zasady i podstawy prawne*, „Ostry Dyżur” 2015, t. 8 nr 2, s. 37–40; P. Głogowska, P. Zdrojewska, H. Wagner, *Ewakuacja i jej aspekty w ujęciu teoretycznym*, „Zeszyty Naukowe Ruchu Studenckiego” 2016, nr 1, s. 65–76; P. Gromek, *Teoria organizacji bezpieczeństwa na przykładzie masowej ewakuacji ludności*, Warszawa 2017; T. Popielarczyk, *Ewakuacja ludzi z wykorzystaniem dźwiękowych systemów ostrzegawczych*, Józefów 2018.

konkretnym obszarom bezpieczeństwa (bezpieczeństwu militarnemu, bezpieczeństwu powszechnemu, inżynierii bezpieczeństwa itd.), stąd zawierają w sobie kontekst, w którym świetle powinny być rozpatrywane. Jednakże, w wyniku dokonanej analizy pojęciowej dotychczasowych sformułowań odnoszących się do ewakuacji, pewne zawarte w nich przesłanki definicyjne zostały wykorzystane na potrzeby zaproponowania podstaw ogólnego (szerokiego) postrzegania ewakuacji – właściwego teorii nauk o bezpieczeństwie.

Poszukując przykładów odzwierciedlających rzeczywisty charakter podjętego problemu, należy zauważyć, że w myśl źródeł specjalistycznych ewakuacją jest:

- „przewiezienie, wyniesienie lub wyprowadzenie poza strefę zagrożoną ludzi, zwierząt lub mienia”⁷;
- działanie⁸, które „polega na przemieszczeniu się ludności i transporcie mienia z rejonów, w których występują zagrożenia, do miejsc bezpiecznych”⁹;
- „[jedno] z podstawowych działań mających na celu ochronę życia i zdrowia ludzi, zwierząt oraz ratowanie mienia, w tym zabytków oraz ważnej dokumentacji, w przypadku wystąpienia wszelkiego rodzaju zagrożeń”¹⁰;
- „celowe i zorganizowane wywożenie lub wynoszenie z terenu działań i zagrożonego zajęciem przez nieprzyjaciela chorych i porażonych żołnierzy, usuwanie ludności cywilnej, jeńców wojennych, sprzętu i materiału wojskowego oraz mienia państwowego oraz zdobycznego mającego znaczenie dla dalszych działań. [...]”¹¹ (dodatkowo występuje skierowanie z hasła *ewakuacja wojenna*);
- „zorganizowane przemieszczanie (usuwanie, wynoszenie, wywożenie, wyprowadzanie) ludności, wszelkiego rodzaju dóbr materialnych oraz zwierząt hodowlanych z obszarów lub obiektów zagrożonych i objętych skutkami działań zbrojnych albo katastrof, w celu ich ochrony, [udzielenia] pomocy (ratunku) i ograniczenia strat materialnych”¹²;

⁷ *Poradnik postępowania w sytuacjach zagrożenia*, Urząd m.st. Warszawy, Biuro Bezpieczeństwa i Zarządzania Kryzysowego, Warszawa 2011, s. 54.

⁸ Działanie właściwie spełnia trzy przesłanki, jest nim bowiem „celowe, świadome i dowolne zachowanie się ludzkie” – przy czym z jednej strony, „jeśli celowość działania zakłada świadomość i dowolność zachowania się, wystarcza określenie, że działalność jest zachowaniem się celowym”, z drugiej zaś „zachowania się odruchowego, mimowolnego nie uznamy za działanie, jeśli nawet zbliża ono podmiot działania do stanu dla niego korzystnego czy pożądanego”. T. Pszczołowski, *Mala encyklopedia prakseologii i teorii organizacji*, Wrocław 1978, s. 56.

⁹ Wytyczne Szefa Obrony Cywilnej Kraju z dnia 17 października 2008 r. w sprawie zasad ewakuacji ludności, zwierząt i mienia na wypadek masowego zagrożenia, pkt 1. Wyodrębnione tam – „z uwagi na uwarunkowania związane z rodzajem i skalą zagrożenia” – ewakuacje odpowiednio I, II i III stopnia zostały również zdefiniowane.

¹⁰ Ibidem, załącznik: *Instrukcja w sprawie zasad ewakuacji ludności, zwierząt i mienia na wypadek masowego zagrożenia*, s. 3.

¹¹ M. Laprus (kier. red.), *Leksykon wiedzy wojskowej*, Warszawa 1979, s. 114–115; W ramach przywołanego hasła można doszukać się szeregu dalszych istotnych informacji. W szczególności dokonano rozróżnienia ewakuacji zależnie od systemu jej organizacji (na jednokierunkową i wielokierunkową) oraz zależnie od przeznaczenia (na: medyczną; weterynaryjną; techniczną; materiałową; ludności, dóbr materialnych i kultury; zdobywcy wojennych; jeńców wojennych – dalej odpowiednio zdefiniowanych w ramach dedykowanych haseł). Ibidem, s. 115.

¹² J. Kaczmarek, W. Łepkowski, B. Zdrodowski (red.), *Słownik terminów z zakresu bezpieczeństwa narodowego*, Warszawa 2008, s. 40.

- „zorganizowane przemieszczanie (usuwanie, wynoszenie, wywożenie, wyprowadzanie) ludności, mienia i zwierząt z obszarów lub obiektów zagrożonych skutkami działań zbrojnych albo katastrof, w celu ich ochrony, udzielenia pomocy i ograniczenia strat”¹³;
- „wycofanie personelu lub jednostek z obszarów kontrolowanych przez przeciwnika, w sposób skryty z wykorzystaniem dezinformacji lub zaskoczenia”¹⁴ (z ang. *exfiltration*) oraz „wycofanie sił z wrogiego lub potencjalnie wrogiego obszaru”¹⁵ (z ang. *extraction*) – w edycji słownika z 2019 r. wprost występuje przy tym pojęcie *ewakuować*¹⁶;
- „usunięcie, z miejsca aktualnie lub potencjalnie niebezpiecznego do miejsca relatywnie bezpiecznego, ludzi i (w stosownych przypadkach) innych żywych stworzeń”¹⁷;
- „zorganizowana, etapowa i nadzorowana dyspersja ludzi z obszarów niebezpiecznych lub potencjalnie niebezpiecznych do miejsc bezpiecznych”¹⁸ – w tłumaczeniu własnym (nieoficjalnym);
- „uporządkowane przemieszczenie się osób do miejsca bezpiecznego (w razie pożaru lub innego niebezpieczeństwa)”¹⁹.

Podobnie jak w przypadku wniosków z poprzedzającego artykułu²⁰, wyczuwalny w ich optyce jest brak konsensusu wobec przypisania znaczenia rozpatrywanemu pojęciu. W ramach przytoczonych ujęć definicyjnych można doszukać się szeregu ważkich wątków. W trzech z powyższych formuł wskazano na zorganizowany (a w jednym na uporządkowany) charakter ewakuacji, co nasuwa pytanie: czy ewakuacja może mieć charakter działań niezorganizowanych? Zdaniem autora podkreślić należy, iż może ona odbywać się również w sposób niezorganizowany

¹³ J. Pawłowski, B. Zdrodowski, M. Kulickowski (red.), op. cit., s. 65.

¹⁴ AAP-06. NATO glossary of terms and definitions (English and French), Brussels 2019, s. 50; tłumaczenie za: AAP-6. Słownik terminów i definicji NATO. Zawierający wojskowe terminy i ich definicje stosowane w NATO, Bruksela 2017, s. 187.

¹⁵ Ibidem u.s., odpowiednio s. 51/191. Kolejnym zawartym tam już od dłuższego czasu terminem jest także ewakuant (ang. *evacuee*), który zdaniem autora nieco niefortunnie został w polskojęzycznej edycji *Słownika terminów i definicji NATO* przetłumaczony jako wysiedlenie, przesiedlenie – „osoba, której odpowiednie władze nakazały lub zezwoliły na przemieszczenie się z miejsca zagrożenia oraz której przemieszczanie i zakwaterowanie jest planowane, organizowane i kierowane przez te władze” (vide e.g. edycja 2017, s. 184).

¹⁶ W anglojęzycznej edycji 2019 *Słownika terminów i definicji NATO* pojawił się termin angielski *evacuate*, tj. ewakuować, który w tłumaczeniu autora zdefiniowano jako „usuwać ludzi, zwierzęta lub materiał z miejsca aktualnie lub nieuchronnie zagrożonego” (vide s. 49), natomiast w oficjalnym jako „usuwanie ludzi, zwierząt lub sprzętu wojskowego z miejsca objętego faktycznym lub nieuchronnie zbliżającym się zagrożeniem” (vide polska edycja 2019, l.p. 1251, dostępna w Internecie: https://wcnjik.wp.mil.pl/u/AAP-6_2019_PL.xlsx).

¹⁷ Zgodnie ze źródłem: „removal, from a place of actual or potential danger to a place of relative safety, of people and (where appropriate) other living creatures”. *UK Civil Protection Lexicon*, version 2.1.1, London 2013, l.p. 254. Ze względu na liczbę osób podlegających ewakuacji rozróżniono ewakuację na małą skalę, na średnią skalę, na dużą skalę oraz masową. Vide ibidem, l.p. odpowiednio 682, 445, 380 oraz 430. Ponadto występuje tam pojęcie *ewakuant*. Ewakuantem (ang. *evacuee*) w tłumaczeniu autora jest „osoba usunięta z miejsca aktualnie lub potencjalnie niebezpiecznego do miejsca relatywnie bezpiecznego”. Ibidem, l.p. 257.

¹⁸ Zgodnie ze źródłem: „organized, phased and supervised dispersal of people from dangerous or potentially dangerous areas to places of safety”. *PN-EN ISO 22300:2018-07E. Bezpieczeństwo i odporność. Terminologia*, s. 10, termin 3.80.

¹⁹ *PN-ISO 8421-6:1997. Ochrona przeciwpożarowa. Terminologia. Ewakuacja i środki ewakuacji*, s. 3, termin 6.6. Zgodnie z cytowaną normą miejscem bezpiecznym jest „miejsce, w którym pożar nie zagraża ludziom” (ibidem, s. 5, termin 6.32), co w praktyce wykraczającej poza ujęcie właściwe szczególnie ochronie przeciwpożarowej objęłoby także i inne zagrożenia.

²⁰ Vide P. Kolmann, op. cit.

(nierzadko ułomny, samowolny, anarchiczny). Nie jest to jednak naturalnie pożądane, szczególnie w szerokiej skali prowadzonych działań operacyjnych omawianej natury, i bardziej przypomina ucieczkę niż ewakuację podlegającą procesom zarządczym. W obydwu przypadkach w dużej mierze kwestie teleologiczne są tutaj tożsame, celem bowiem (zorganizowanej czy niezorganizowanej) ewakuacji jest oddalenie od czynnika zagrożenia. Z drugiej strony istotne są kwestie prakseologiczne, gdyż w ich kontekście nierzadko obserwuje się różną skuteczność i efektywność osiągania celów w ramach podejmowanych działań ewakuacyjnych – warunkowane licznymi czynnikami. Tym samym ewakuacja spontaniczna zdaje się zjawiskiem o wysoce swoistym charakterze, skłaniającym ku określeniu jej mianem ucieczki – nierzadko równie skutecznej, traktowanej jako naturalne przejawiająca się aktywność w szczególności ze strony człowieka wobec występującej sytuacji zagrożenia, w której się on znalazł.

Dyskusyjna może być również ocena pod kątem bezpieczeństwa wspomnianego w definicjach miejsca, w które następuje ewakuacja. Jest to szczególnie uwydatnione w kontekście rozpatrywania zagrożenia wojną czy zakaźnym czynnikiem biologicznym, które z natury są trudne w aspekcie sprawowania kontroli – charakteryzują się bowiem dynamicznym przebiegiem (z elementem zaskoczenia) czy też trudną w ocenie propagacją w środowisku. Liczne doświadczenia historyczne wskazują na nieprzewidywalny charakter wojny, kiedy to nie zdążono ograniczyć strat (w szczególności wśród ludności cywilnej) poprzez wdrożenie zawczasu koncepcji zorganizowanej ewakuacji. Z kolei trudność realizacji ewakuacji wobec wystąpienia zagrożenia biologicznego odczuwany był przy wydarzeniach związanych z wirusem SARS-CoV-2 (wywołującym chorobę zwaną COVID-19), kiedy to w początkowej fazie pandemii wiele państw podjęło starania zmierzające do ewakuacji swoich obywateli, podczas gdy wobec mieszkańców epicentrum epidemii raczej stosowano strategię działań mającą na celu ich izolację poprzez zastosowanie szeregu zabiegów techniczno-organizacyjnych. Zauważyć dalej można, że różnorakie scenariusze możliwe są do wyodrębnienia chociażby przy rozważaniu potencjalnego wykorzystania broni biologicznej czy chemicznej przez terrorystów, bądź też jej zastosowania w ramach działań wojennych. Współcześnie, wobec licznych zagrożeń z łatwością przekraczających granice (w szczególności te sztucznie wyznaczone przez człowieka) trudno jest więc mówić o miejscach w pełni bezpiecznych.

Poza wyżej wskazanymi odniesieniami do ewakuacji traktowanej w sferze ogólnej, można również wyszczególnić występowanie szeregu jej domen. Znajdują one swoje odzwierciedlenie w definicjach rodzajowych w ramach powszechnie przyjętych ustaleń terminologicznych. Zauważyć można, że ujęcia te w szczególności kładą nacisk na charakter podmiotu podlegającego ewakuacji (kogo/co ewakuujemy?) oraz środek transportu do tego wykorzystywany (czym ewakuujemy?). Tym samym już zaledwie na gruncie terminologii wojskowej można wskazać na takie składowe jak ewakuacja lotnicza, ewakuacja medyczna, powietrzna ewakuacja medyczna, lotnicza ewakuacja medyczna (pod dwoma liczbami porządkowymi), ewakuacja statków z portu, ewakuacja ładunków z portu, ewakuacja uszkodzonego sprzętu, operacja ewakuacji personelu niewojskowego, ewakuacja środkami desantowymi. Wielość ujęć szczegółowych będących

w powszechnym użyciu w danym środowisku zdaje się nie sprzyjać możliwościom wypracowywania konsensusu w sprawie utrzymania trzonu znaczeniowego głównego terminu²¹.

Kolejną kwestią do rozważenia jest to, czy ewakuacja to działanie związane z przewożeniem, wynoszeniem, wyprowadzaniem, wyrzucaniem itd. podmiotów jej podlegających, a może po prostu w uogólnieniu – odnoszące się do ich przemieszczania. Odnotować warto zarazem, że ewakuacja o własnych siłach fizycznych ewakuantów przy braku możliwości wykorzystania do tego celu środków technicznych odnosi się *de facto* do każdego rodzaju ewakuacji, przy czym jest charakterystyczna przede wszystkim dla początkowych faz ich przebiegu. Wykorzystanie środków lokomocji, szczególnie drogowych i kolejowych (rzadziej powietrznych i morskich), jest niezwykle istotne przy zorganizowanym przemieszczaniu znacznej liczby osób czy innych podmiotów podlegających ewakuacji oraz na duże odległości. Często jednak środki te nie są dostępne w liczebności wystarczającej do pełnego zaspokojenia istniejących przedmiotowych potrzeb. Stąd w praktyce wobec takich przypadków, w ramach metody kombinowanej, dopuszcza się stosowanie dostępnych środków transportu o zorganizowanym charakterze (pochodzących z przydziału, np. zakontraktowanych bądź przewidzianych środków komunikacji zbiorowej) wraz ze środkami własnymi ewakuantów czy wykorzystaniem mobilności pieszej. Każdy wariant posiada naturalnie przy tym liczne ograniczenia, rzutujące na zasadność, efektywność i skuteczność ich zastosowania, stąd ich rozważenie stawia się w perspektywie podstawowych zagwozdek dla decydentów odpowiedzialnych za zarządzanie ewakuacji.

Zaznaczyć należy, że w przypadku ewakuacji masowej (będącej w opozycji do interwencyjnej) związanej w domyśle z dużą strefą zagrożenia, a będącą w praktyce zazwyczaj masową migracją ludności (wraz z mieniem, zwierzętami) samoewakuującej się można przypuszczać, że główne arterie transportowe będą częściowo bądź całkowicie nieprzejezdne. Czynniki powodującymi taki stan rzeczy mogą być m.in. blokady i kontrole ze strony sił zbrojnych, korki związane z nadprzeciętnie wzmożonym ruchem, porzucanie samochodów, wypadki i kolizje czy zamieszki, protesty i inne zagrożenia o etiologii społecznej. Jest to stosunkowo realnie oddawane w filmach katastroficznych z kategorii science fiction, np. *2012* (2009, reż. Roland Emmerich), *San Andreas* (2015, reż. Brad Peyton), czy *Fala* (2015, reż. Roar Uthaug).

Samoewakuacja ludności, która często ma miejsce w przedstawianych tam scenach, w licznych scenariuszach zawiera rzeczywiste jej przesłanki i niewiele odbiega od prognozowanej sytuacji mającej miejsce wobec przedstawianych tam zdarzeń związanych w szczególności z kataklizmami²². Widoczne są tam strach, panika, chaos, anarchia czy wzrost przestępczości. Z drugiej strony można zaobserwować również wzajemną pomoc ludzi, empatię, zrozumienie, pojednanie, pogodzenie się z losem, a w końcu i rezygnację, bezradność, nieporadność.

²¹ Wykaz haseł terminologicznych stosowanych w obowiązujących resortowych dokumentach normalizacyjnych NO i PDNO wyszczególnionych w decyzji Nr 117/MON Ministra Obrony Narodowej, stan na 03.09.2019 r., Warszawa 2019, odpowiednio l.p. 2446; 2448; 8771; 4737 oraz 4738; 2449; 2447; 2451; 7417; 2450.

²² Ponadto zaznaczyć należy, że widok samoewakuującej się ludności cywilnej jest także naturalną domeną filmów wojennych. Jest to powszechnie występujące zjawisko charakterystyczne dla stanu wojny totalnej. Jest ono ze względu na doniosłość chętnie ujmowane w kadrach filmowych obrazujących przedmiotowe uwarunkowania wojenne.

Wskazać należy, że samoewakuacja została sformalizowana, zgodnie z czym polega na „przemieszczeniu się ludności z rejonów, w których może wystąpić lub wystąpiło bezpośrednie zagrożenie dla życia i zdrowia poza strefę zagrożenia. Prowadzona jest przede wszystkim w oparciu o własne możliwości (transportowe, zakwaterowania, itd.)”²³ (interpunkcja oryginalna). W opinii autora należałoby wyraźnie podkreślić to, co odróżnia samoewakuację od ewakuacji – czyli brak większego zarządzania tym procesem, sprawowania nad jego przebiegiem nadzoru i kontroli ze strony władz, doraźność podejmowanych działań, występujący deficyt informacyjny czy zachodzący chaos. Intrygujące mogłyby okazać się wyniki badań prakseologicznych odnoszących się do ewaluacji uwarunkowań i przebiegu samoewakuacji z uwzględnieniem kryteriów analizy systemowej, przy czym ich prowadzenie zdaje się skomplikowane i kosztowne, a także ułomne w związku z niemożnością pełnego odtworzenia warunków zagrożenia w związku z kwestiami etycznymi i bezpieczeństwa.

Przechodząc do kolejnej kategorii pozycji bibliograficznych – przepisów prawa powszechnie obowiązującego – zaskakującym jest, że rodzimy prawodawca w licznych aktach prawnych bezpośrednio posługuje się terminem ewakuacji bez ustanowienia i wprowadzenia do użytku jego definicji legalnej. Wśród aktów prawnych można wskazać chociażby na przepisy wykonawcze odnoszące się do bezpieczeństwa obiektów budowlanych, obecne przykładowo na gruncie rozporządzenia:

- Ministra Infrastruktury z dnia 12 kwietnia 2002 r. w *sprawie warunków technicznych, jakim powinny odpowiadać budynki i ich usytuowanie* (Dz.U. z 2002 r. Nr 75, poz. 690, z późn. zm.);
- Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji z dnia 7 czerwca 2010 r. w *sprawie ochrony przeciwpożarowej budynków, innych obiektów budowlanych i terenów* (Dz.U. z 2010 r. Nr 109, poz. 719, z późn. zm.);
- Ministra Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej z dnia 7 października 1997 r. w *sprawie warunków technicznych, jakim powinny odpowiadać budowle rolnicze i ich usytuowanie* (Dz.U. z 1997 r. Nr 132, poz. 877, z późn. zm.);
- Ministra Infrastruktury z dnia 17 czerwca 2011 r. w *sprawie warunków technicznych, jakim powinny odpowiadać obiekty budowlane metra i ich usytuowanie* (Dz.U. z 2011 r. Nr 144, poz. 859);
- Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 2 września 2014 r. w *sprawie zabezpieczania zbiorów muzeum przed pożarem, kradzieżą i innym niebezpieczeństwem grożącym ich zniszczeniem lub utratą* (Dz.U. z 2014 r. Poz. 1240);
- Ministra Edukacji Narodowej z dnia 25 sierpnia 2017 r. w *sprawie wymagań ochrony przeciwpożarowej, jakie musi spełniać lokal, w którym są prowadzone oddziały przedszkolny lub oddziały przedszkolne zorganizowane w szkole podstawowej albo jest prowadzone przedszkole utworzone w wyniku przekształcenia oddziału przedszkolnego*

²³ Wytyczne..., op. cit., pkt 1.

lub oddziałów przedszkolnych zorganizowanych w szkole podstawowej (Dz.U. z 2017 r. Poz. 1642, z późn. zm.).

Także w licznych aktach prawnych o wyższej randze w przyjętej hierarchii w ramach systemu prawnego niejednokrotnie występuje termin „ewakuacja”. Jest to m.in. widoczne w przepisie/przepisach ustawy:

- z dnia 24 sierpnia 1991 r. *o ochronie przeciwpożarowej* (Dz.U. z 1991 r. Nr 81, poz. 351, z późn. zm.);
- z dnia 24 sierpnia 1991 r. *o Państwowej Straży Pożarnej* (Dz.U. z 1991 r. Nr 88, poz. 400, z późn. zm.);
- z dnia 18 kwietnia 2002 r. *o stanie klęski żywiołowej* (Dz.U. z 2002 r. Nr 62, poz. 558, z późn. zm.);
- z dnia 8 września 2006 r. *o Państwowym Ratownictwie Medycznym* (Dz.U. z 2006 r. Nr 191, poz. 1410, z późn. zm.);
- z dnia 26 kwietnia 2007 r. *o zarządzaniu kryzysowym* (Dz.U. z 2007 r. Nr 89, poz. 590, z późn. zm.);
- z dnia 18 sierpnia 2011 r. *o bezpieczeństwie osób przebywających na obszarach wodnych* (Dz.U. z 2011 r. Nr 208, poz. 1240, z późn. zm.);
- z dnia 18 sierpnia 2011 r. *o bezpieczeństwie i ratownictwie w górach i na zorganizowanych terenach narciarskich* (Dz.U. z 2011 r. Nr 208, poz. 1241, z późn. zm.);
- *o ochronie ludności i obronie cywilnej* (projekt)²⁴.

Zaprezentowane licznie przykłady zdają się potwierdzać złożoność zjawiska ewakuacji. Nie wskazano jednak jego prawnej wykładni, pozostawiając możliwość własnej interpretacji, generującej ryzyko chociażby nadinterpretacji. Występująca w powszechnym użytku różnorodność definicyjna rodzi tym samym niejednoznaczność terminologiczną, która naturalnie jest niepożądana i nie powinna występować w szczególności na gruncie prawa czy norm technicznych. Wspomniane możliwości przyjęcia w działaniu nietrafionej interpretacji może bowiem w efekcie doprowadzić do stanów niepożądanych o negatywnych skutkach.

Mając na względzie poprzedzające oraz powyższe ustalenia autor przedsięwziął wysiłek zmierzający do opracowania własnej propozycji definicji ewakuacji. W zamierzeniu ma ona prezentować szerokie podejście do rozpatrywanego zjawiska. Autor jest świadom, że przedstawiona definicja niekoniecznie odnajdzie szerokie zastosowanie. Spowodowane może to być znacznym utrwaleniem się dotychczasowych ujęć w poszczególnych dziedzinach aktywności życia człowieka, być może słusznie ze względu na specyfikę obszarów im właściwych. Aczkolwiek jego zdaniem, w licznych rozważaniach ogólnych mogłaby stanowić swoisty zaczątek do kolejnych dociekań. Żywi

²⁴ Projekt z dnia 2 lipca 2019 r. ustawy *o ochronie ludności i obronie cywilnej*. Aktualny status prac legislacyjnych dostępny jest na stronie internetowej Rządowego Centrum Legislacji pod adresem: <http://legislacja.rcl.gov.pl/projekt/12322353>.

on zarazem nadzieję, że w ramach jej rozpowszechniania zostanie uwzględniona chociażby w *Wikipedii*²⁵, będącej popularną encyklopedią o otwartej treści.

ROZUMIENIE EWAKUACJI W UJĘCIU SZEROKIM, WŁAŚCIWYM NAUKOM O BEZPIECZEŃSTWIE

W propozycji autora ewakuacją jest działanie ratownicze lub prewencyjne polegające na zamierzonym i uzasadnionym przemieszczeniu do strefy (miejsca) bezpiecznej (a w przypadku braku takowej możliwości do bezpieczniejszej aniżeli pierwotna), przy wykorzystaniu dowolnej metody czy techniki realizacji oraz fakultatywnym zastosowaniu dowolnego środka technicznego w tym celu (w szczególności transportu) – osoby/ludzi i/lub przedstawiciela/ przedstawicieli pozostałych istot żyjących i/lub rzeczy znajdującej/ znajdujących się w strefie realnego lub potencjalnego zagrożenia bądź mogącej się taką stać w najbliższej przyszłości. Jest to szerokie spojrzenie, a w praktyce nad wyraz złożone. Mimo realizacji planu stworzenia uniwersalnej definicji, nierzadko wprowadzenie w niej dalszych niezbędnych zmian może okazać się konieczne – w celu nowelizacji jej brzmienia. Podkreślić należy, że w licznych obszarach działalności człowieka prawdopodobnym jest, że trafniej wpiszą się w nie (m.in. ze względu na ich specyfikę czy kontekst) inne definicje „ewakuacji” – licznie zacytowane na łamach przygotowanych przez autora opracowań.

Podczas gdy prewencyjny charakter ewakuacji raczej nie budzi większych wątpliwości, szerzej należałoby odnieść się do niej w kontekście działań ratowniczych. Zgodnie z definicją legalną poprzez działania ratownicze rozumie się „każdą czynność podjętą w celu ochrony życia, zdrowia, mienia lub środowiska, a także likwidację przyczyn powstania pożaru, wystąpienia klęski żywiołowej lub innego miejscowego zagrożenia”²⁶. Prezentowane ujęcie właściwe działaniom ratowniczym ustanowionym na gruncie ochrony przeciwpożarowej wydaje się adekwatne wobec perspektywy podejmowania w ramach prowadzenia ewakuacji czynności w celu ochrony życia, zdrowia, mienia lub środowiska, co jest zarazem zbieżne z celem prowadzenia procesów ewakuacji. Czterema z czterdziestu czterech rodzajów prowadzonych czynności w ramach działań ratowniczych wymienianych w *Zasadach ewidencjonowania zdarzeń w Systemie Wspomagania Decyzji Państwowej Straży Pożarnej* są ewakuacja ludzi, ewakuacja zwierząt, ewakuacja mienia oraz transport uszkodzonych w strefie zagrożenia (ewakuacja ze strefy)²⁷. Działania te nie są naturalnie podejmowane przy wszystkich zdarzeniach, przy czym najczęściej z wymienionych czterech rodzajów, kluczowych z punktu widzenia podjętej problematyki, jest prowadzona ewakuacja ludzi – zarówno w odniesieniu do pożarów, jak i miejscowych zagrożeń²⁸.

²⁵ Ewakuacja została tam zdefiniowana jako „zorganizowane przemieszczenie ludzi, czasem wraz z dobytkiem, z miejsca, w którym występuje zagrożenie, na obszar bezpieczny”, <http://pl.wikipedia.org/wiki/Ewakuacja> (31.01.2020).

²⁶ Ustawa z dnia 24 sierpnia 1991 r. o ochronie przeciwpożarowej, art. 2 pkt 2.

²⁷ *Zasady ewidencjonowania zdarzeń w Systemie Wspomagania Decyzji Państwowej Straży Pożarnej*, aktualizacja z dnia 20.08.2019 r., Warszawa 2019, s. 50.

²⁸ Vide *Dane statystyczne Komendy Głównej Państwowej Straży Pożarnej za 2019 r.*, Warszawa 2020, http://www.straz.gov.pl/panstwowa_straz_pozarna/2019 (dostęp: 31.01.2020).

Mając na względzie powyższe ustalenia, ewakuacja może być więc ratownicza (nieprewencyjna) bądź prewencyjna (nieratownicza) – biorąc pod uwagę występujące uwarunkowania sytuacyjne. Nierzadko wiąże się to z kolejnym podziałem, w ramach którego ewakuacja może mieć charakter doraźny (natychmiastowy, bezzwłoczny, pilny) bądź planowy (uprzedzający, wyprzedzający), a w jej ramach można stosować różne dostępne metody czy techniki oraz środki przemieszczania, transportu, lokomocji. Ewakuacja może być prowadzona (i nadzorowana/kontrolowana) przez podmiot zewnętrzny (w tym w szczególności dedykowane służby publiczne wspomagające niezbędne procesy) bądź przez osoby jej podlegające co określone jest mianem samoewakuacji – zorganizowanej (np. odgórnie zarządzanej) w mniejszym bądź większym stopniu bądź niezorganizowanej (np. spontanicznie zachodzącej). Odnośnie prowadzenia ewakuacji przez podmiot zewnętrzny, ewakuanci mogą być ewakuowani pod rygorem przymusu (pełne podporządkowanie) lub niejako dobrowolnie poddawać się stosownym procesom, ponosząc w przypadku odmowy ewentualne konsekwencje wynikłe w związku z zagrożeniem/narażeniem. Truizmem jest, że w licznych sytuacjach trudno jest przeprowadzić ewakuację w sposób efektywny ze względu na naturalnie występujący ze strony osób ewakuowanych opór przed opuszczeniem swojego miejsca bytowania – w szczególności wobec uprawdopodobnienia perspektywy pozostawienia dobytku bez opieki, ochrony.

Autor pragnie odnieść się do kilku kwestii zawartych w zaproponowanym przez niego ujęciu. Wskazane miejsce, w które jest prowadzona ewakuacja, może być stałe (docelowe) bądź przejściowe (tymczasowe). Miejsce tymczasowe może być bezpieczne lub bezpieczniejsze niż pierwotne, lecz z różnych względów nie może być uznane za w pełni bezpieczne. Innymi słowy, miejsce docelowe (ostateczne, stałe) powinno być miejscem bezpiecznym²⁹, naturalnie jeżeli takowe jest dostępne w rozpatrywanych uwarunkowaniach bezpieczeństwa. Potencjalny brak dostępności miejsc bezpiecznych jest uwidaczniany w obliczu urzeczywistnienia stanu wojny, kiedy to w szczególności uwarunkowania geopolityczne oraz prowadzone operacyjne działania wojenne nierzadko podważają bezpieczeństwo (i jego poczucie przez ludność) na całym obszarze kraju. Przedmiotowe czynniki stanowią tym samym o możliwości prowadzenia ewakuacji jedynie w miejsca bezpieczniejsze (często będące takowymi zaledwie przez krótki okres), a nie w powszechnie uznane jako bezpieczne, tj. o powszechnie akceptowalnych poziomach ryzyka.

Podkreślić należy również zakres prowadzenia ewakuacji (kogo/co ewakuujemy?), wobec którego może być kompleksowa (pełna)³⁰, bądź selektywna (częściowa). Przywołany podział wiąże się nierzadko z hierarchizacją ratowanych wartości z ludzkim życiem i zdrowiem umiejscowionym na czele (określenie pierwszeństwa, nadanie priorytetu). Rozszerzając to zagadnienie należy wskazać, że powszechnie w świetle podmiotu podlegającego ewakuowaniu

²⁹ Miejscami bezpiecznymi są „rejon, obszary, na których w rozpatrywanym aktualnie czasie nie występują zagrożenia dla życia lub zdrowia ludzi i zwierząt oraz środowiska i mienia”, [dalej P.K.] a także nie ma przesłanek przemawiających za tym, że w najbliższym czasie zagrożenia mogą tam wystąpić. Por. *Instrukcja...*, op. cit., s. 3.

³⁰ W ramach ewakuacji kompleksowej ewakuacji podlegają – z zachowaniem odpowiedniej kolejności ewakuowania względem hierarchizacji ratowanych wartości – wszystkie osoby, zwierzęta, mienie itd. znajdujące się na obszarze podlegającym ewakuacji.

wskazuje się właśnie na człowieka (np. ewakuowane mogą być osoby poszkodowane/uwięzione w wyniku zdarzenia komunikacyjnego, pacjenci, pasażerowie, pracownicy, mieszkańcy, żołnierze, uczniowie, więźniowie, rząd, rodzina; kobiety, kobiety w ciąży, dzieci, osoby starsze, osoby niepełnosprawne, osoby chore przewlekłe i nieuleczalnie, osoby przebywające w zakładach opiekuńczych, domach dziecka, czy domach pomocy społecznej, itd., a na końcu zdrowi mężczyźni) i pozostałe istoty żywe (w szczególności zwierzęta domowe, inwentarz żywy, zwierzęta z ogrodów zoologicznych i schronisk)³¹, a także rzeczy (mienie, np. dokumenty, zabytkowe zbiory, dobra kultury, złoto czy inne kosztowności), przy czym nierzadko istoty żywe inne aniżeli człowiek są utożsamiane pod różnymi względami z rzeczami³². Z drugiej strony, nierzadko mowa jest o ewakuacji danego budynku (np. szkoły, szpitala, urzędu, fabryki, muzeum, ambasady), innego obiektu niż budowlany (np. morską statku, stanowiska kierownika, harcerskiego obozu namiotowego), części obszaru bądź całej miejscowości, gminy, powiatu, województwa czy nawet i kraju, regionu itd. Jednakże i w tym wymiarze chodzi o ewakuowanie ludzi, zwierząt czy mienia znajdujących się w danym obiekcie czy na danym obszarze, a nie bezpośrednie przemieszczenie samej nieruchomości, która już w swojej nazwie emanuje trudnościami w realizacji tego działania. Zasugerować można ponadto, że w perspektywie działań wykraczających poza niewielki obszar zaleca się mówienie raczej o ewakuacji ludności aniżeli ludzi.

W celu przeprowadzenia ewakuacji w sposób kompleksowy potrzeba odpowiednio przeznaczenia oraz zaangażowania znacznych zasobów czasu oraz środków (specjalistycznych i ogólnych) i ratowników. W konsekwencji – przy naturalnie występujących tegoż deficytach – prowadzenie ewakuacji w praktyce odbywa się często w sposób selektywny. W obydwu przypadkach sprawność procesu zależy w dużej mierze od dostępnych zasobów transportowych, w tym sprzętu, jego uprawnionej obsługi, a także niezbędnych materiałów eksploatacyjnych czy części zamiennych (kluczowych dla zapewnienia niezawodności procesu, szczególnie w dłuższej perspektywie czasu czy działaniach prowadzonych na szerszą skalę).

PODSUMOWANIE

Podsumowując, ewakuacja jest jednym z podstawowych działań ratowniczych i prewencyjnych, które realizowane są celem zapewnienia ochrony ludności i szerszego bezpieczeństwa powszechnego. Kategoria ewakuacji jest zarazem właściwa także bezpieczeństwu militarnemu, w tym obronności.

³¹ Szczególnym przypadkiem jest ewakuacja zwłok, która często zachodzi w sposób spontaniczny i jest prowadzona przez osoby z nimi związane emocjonalnie, obarczające siebie tym samym dodatkowym ryzykiem (nieraz z licznych perspektyw nieuzasadnionym). Przykładem może być ewakuacja ciał osób zmarłych przy braku możliwości dokonania ich należytego pochówku, np. z pola walki czy z wysokich gór, co nie zawsze może być zrealizowane – nawet przez przewidziane do tego wyspecjalizowane organizacje bezpieczeństwa. Zjawisko to może być obserwowane również w przypadku mienia czy ciała zwierzęcia, z którym człowiek był związany – niejednokrotnie odpowiednio ze względu na wartość (w tym sentymentalną) czy chęć zapewnienia pochówku/utylicacji.

³² We współczesnych rozważaniach w ramach nauk o bezpieczeństwie coraz częściej można spotkać także odmienne stanowisko, w ramach którego pojęciem jednostki obejmowane są także zwierzęta (ich katalog przy tym nie jest jasno określany). Tym samym w zakresie istoty zapewniania bezpieczeństwa jednostki wykracza się poza wąskie postrzeganie człowieka jedynie jako podmiotu.

Jest przy tym terminem polisemantycznym, który w mowie potocznej niekoniecznie jest zawsze skojarzony z czynnikiem zagrożenia. Jednakże to właśnie wspomniane skojarzenie z zagrożeniem – obecne w wielu z zaprezentowanych w artykule ujęć znaczeniowych – jest właściwe naukom o bezpieczeństwie.

Procesy ewakuacyjne, podejmowane w praktyce jako priorytetowe wobec podmiotu znajdującego się w sytuacji realnego bądź potencjalnego zagrożenia, są kluczowe w świetle mnogości i nieprzewidywalności zagrożeń współczesnego świata. Ewakuacja jest zarazem zadaniem złożonym i o trudnym do przewidzenia *ex ante* przebiegu, co sprawia, że jest wyzwaniem podczas realizacji działań ratowniczych czy prewencyjnych. Występujące problemy praktyczne są spowodowane różnorodnością czynników wpływających na procesy ewakuacji, często będących poza decyzyjnością ewakuantów czy prowadzących przedmiotowe działania osób (nawet ratowników). Groźba ewakuacji stanowi podstawowe wyzwanie w ramach zarządzania bezpieczeństwem, gdyż zazwyczaj związana jest z koniecznością podejmowania trudnych decyzji w warunkach deficytu informacyjnego oraz dysponowania ograniczonymi zasobami ratowniczymi. Stąd w celu umożliwienia i usprawnienia przeprowadzenia procesu ewakuacji prowadzi się szereg działań planistycznych i projektowych, opartych o aktualną wiedzę naukowo-techniczną, uwzględniając w szczególności podmioty przewidziane do ewakuowania, wyznaczone z odpowiednim uzasadnieniem pośrednie i docelowe miejsca ich przemieszczenia oraz siły i środki niezbędne do skutecznego i efektywnego przeprowadzenia procesów ewakuacji.

Podjęta problematyka odnajduje już swoje odzwierciedlenie nie tylko w literaturze przedmiotu, lecz także w normach technicznych i dalszych dokumentach normatywnych z przepisami prawa powszechnie obowiązującego na czele. Wymiar ewakuacji ludzi, zwierząt i mienia z budynków, innych obiektów budowlanych i terenów odnalazł już bowiem swoje szczególne odzwierciedlenie chociażby w przepisach i normach budowlanych, przeciwpożarowych, bezpieczeństwa i higieny pracy, zarządzania kryzysowego oraz obrony cywilnej. Dalszym krokiem zdaje się stworzenie efektywnego systemu edukacji dla bezpieczeństwa uwzględniającego stosowne treści edukacyjne oraz budowanie powszechnej kultury bezpieczeństwa.

Mnogość definicyjna nie sprzyja jednak powoływaniu się w tych aktywnościach na powszechne rozumienie podjętego w rozważania pojęcia czy pozostawianie go do własnej interpretacji – w szczególności biorąc pod uwagę licznie wskazane ujęcia definicyjne, co do których trafności i obejmowania całości natury zjawiska, o którym traktują, można mieć zastrzeżenia. Stąd autor ma nadzieję na zrewidowanie szeregu poglądów i utrwalonych już w użyciu rozważań, mając na względzie możliwość zaproponowane szerokim traktowaniem ewakuacji w perspektywie właściwej naukom o bezpieczeństwie. Jego zaimplementowanie potencjalnie może wykluczyć zbyt wąskie rozumienie tego terminu, a tym samym nieuwzględnienie pewnych aspektów i czynników m.in. przy planowaniu, przygotowywaniu i przystępowaniu do przeprowadzania ewakuacji – zarówno w warunkach ćwiczebnych, jak i rzeczywistego działania operacyjnego. Z drugiej strony, nie można negować potrzeby węższego znaczeniowo traktowania ewakuacji tam, gdzie jest to

celowe – uzasadnione przykładowo specyfiką danego obszaru problemowego czy koniecznością nadania jej kontekstu (choćby organizacyjnego).

BIBLIOGRAFIA

- AAP-06. NATO glossary of terms and definitions (English and French). 2019. Brussels: North Atlantic Treaty Organization. NATO Standardization Office.
- AAP-6. Słownik terminów i definicji NATO. Zawierający wojskowe terminy i ich definicje stosowane w NATO. 2017. Bruksela: Organizacja Traktatu Północnoatlantyckiego. Biuro Standaryzacji NATO.
- AAP-6. Słownik terminów i definicji NATO. Zawierający wojskowe terminy i ich definicje stosowane w NATO. 2019. Bruksela: Organizacja Traktatu Północnoatlantyckiego. Biuro Standaryzacji NATO. W https://wcnjik.wp.mil.pl/u/AAP-6_2019_PL.xlsx.
- Dane statystyczne Komendy Głównej Państwowej Straży Pożarnej za 2019 r. 2020. Warszawa: Komenda Główna Państwowej Straży Pożarnej. Krajowe Centrum Koordynacji Ratownictwa i Ochrony Ludności. Wydział Przetwarzania Danych Operacyjnych. W <http://www.straz.gov.pl>.
- Kaczmarek Julian, Łepkowski Wojciech, Zdrodowski Bogdan (red.). 2008. Słownik terminów z zakresu bezpieczeństwa narodowego. Warszawa: Akademia Obrony Narodowej.
- Kolmann Piotr. 2020. „Z problematyki ochrony ludności. Istota ewakuacji w ujęciu powszechnym”. *De Securitate et Defensione. O Bezpieczeństwie i Obronności* nr 1: 88–98.
- Laprus Marian (kier. red.). 1979. Leksykon wiedzy wojskowej. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej.
- Leon John, Frąckiewicz Jan. 2001. Systemy sprawnego działania. Teoria i praktyka. Komorów: Wydawnictwo Antyk Marcin Dybowski.
- Pawłowski Jacek, Zdrodowski Bogdan, Kulickowski Marian (red.). 2020. Słownik terminów z zakresu bezpieczeństwa. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- PN-EN ISO 22300:2018-07E. Bezpieczeństwo i odporność. Terminologia. 2018.
- PN-ISO 8421-6:1997. Ochrona przeciwpożarowa. Terminologia. Ewakuacja i środki ewakuacji. 1997.
- Poradnik postępowania w sytuacjach zagrożeń. 2011. Warszawa: Urząd m.st. Warszawy. Biuro Bezpieczeństwa i Zarządzania Kryzysowego.
- Pszczołowski Tadeusz. 1978. Mała encyklopedia prakseologii i teorii organizacji. Wrocław: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich.
- Świniarski Janusz, Kawalerski Paweł. 2019. Drogi i bezdroża securitologii. Warszawa: Wojskowa Akademia Techniczna.
- UK Civil Protection Lexicon. 2013. London: Cabinet Office.
- Ustawa z dnia 24 sierpnia 1991 r. o ochronie przeciwpożarowej. 1991. Dz.U. z 1991 r. Nr 81, poz. 351, z późn. zm.
- Wikipedia. 2001–nadal. W <http://pl.wikipedia.org>.

-
- Wykaz haseł terminologicznych stosowanych w obowiązujących resortowych dokumentach normalizacyjnych NO i PDNO wyszczególnionych w decyzji Nr 117/MON Ministra Obrony Narodowej. 2019. Warszawa: Wojskowe Centrum Normalizacji, Jakości i Kodyfikacji.
- Wytyczne Szefa Obrony Cywilnej Kraju z dnia 17 października 2008 r. w sprawie zasad ewakuacji ludności, zwierząt i mienia na wypadek masowego zagrożenia. 2008.
- Zasady ewidencjonowania zdarzeń w Systemie Wspomagania Decyzji Państwowej Straży Pożarnej. 2019. Warszawa: Komenda Główna Państwowej Straży Pożarnej. Krajowe Centrum Koordynacji Ratownictwa i Ochrony Ludności.